

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE DİNİ KURUMSALLAŞMA: DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ KURULUŞU*

RELIGIOUS INSTITUTIONALIZATION IN THE TURKISH REPUBLIC: THE ESTABLISHMENT OF
THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS

HİCRET TOPRAK**

ABSTRACT

One of the key issues in the period of transition from the Ottoman era to the Republican era was the redefinition of the relation between religion and the state. The establishment of the Presidency of Religious Affairs on 3 March 1924 was the institutional outcome of this definition in the new era. Based on contemporary sources, this article explores the founding dynamics of the Presidency of Religious Affairs that constituted a matter of debate from the first day of its establishment vis-à-vis the secular quality of the state.

Keywords: Religion, state, secularism, caliphate, Turkey.

ÖZ

Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş döneminin temel meselelerinden birisi de din ve devlet ilişkisinin yeniden tanımlanmasıydı. Bu tanımlamanın yeni rejimdeki kurumsal karşılığı, 3 Mart 1924 tarihinde ihdas edilen Diyanet İşleri Başkanlığı'dır. Devletin laik niteliği açısından ilk günden itibaren bir tartışma alanı oluşturan Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş dinamikleri bu makalede dönemin kaynaklarından hareketle ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyanet, devlet, laiklik, hilafet, Türkiye.

* Bu makale, yazarın Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü (1924-1950) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Türkiye Diyanet Vakfı.

Giriş

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması, Türkiye'de Cumhuriyete geçiş sürecinin en önemli gelişmelerinden birisi ve hilafeti ortadan kaldıran sürecin de başlangıcıdır. Saltanat kaldırıldığı halde hilafetin bir süre yürürlükte kalması sayesinde Müslüman ülkeler yeni kurulan devleti tanıyarak maddi ve manevi yardımlarını sürdürmüş, böylece stratejik açıdan hilafetin Türkiye dışında bir nüfuz kaynağı haline gelmesi önlenmiştir. Ayrıca ülke içinde hilafet taraftarı kitlelerin henüz yeni filizlenen devlet karşısında bir muhalefet odağı haline gelmesinin de önüne geçilmiştir (Tunaya 1991: 153; Jäschke 1972: 119). Cumhuriyet ilan edildiğindeyse eski yetkilerini çoktan kaybetmiş olan Halife açık bir meşruiyet sorunuyla yüz yüze gelecektir.¹

Cumhuriyete geçiş döneminin siyasi aktörleri, söylemlerinde gayrimüslimlerin dışında bütün Osmanlı tebaasını dinî kimlik altında birleştiren Osmanlı geleneğine sadık kalmıştır.² Örneğin 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Birinci BMM'nin ilk icraatı arasında yer alan *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'na göre Meclisin amacı "yüce hilafet ve saltanat makamını ve Osmanlı ülkesini yabancı güçlerden kurtarmak"tır.

20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla bütün egemenlik hakları Büyük Millet Meclisi'ne devredildiğinde, artık saltanat fiilen kaldırılmış olmaktadır. Bundan sonra saltanat sembolik olarak adeta padişaha rağmen ve 1 Kasım 1922'ye kadar devam etmiş; Sultan/Halife ise bütün yetkilerini kaybetmiş ve varlığını hilafetin kaldırılacağı güne kadar, İslam dünyasının desteğini sağlayacak bir manevi güç olarak varlığını sürdürebilmiştir.

Nitekim saltanatın kaldırıldığı gün de bu vurgu bizatihi tekrarlanmış, İslam dünyasının birliğinin ancak Halifeliğin gücüyle sağlanabileceğine işaret edilmiştir. Saltanatın kaldırılması teklifi 30 Ekim 1922'de Sinop Vekili Rıza Nur ve 80 vekilin imzasıyla Meclis gündemine getirildiğinde ciddi itirazlarla karşılanmış ve ilk turda kabul görmemiştir. Önergeleri görüşmek üzere toplanan Anayasa, Şer'iyeye ve Adalet Komisyonlarının ortak toplantısında komisyon üyeleriyle görüşen Mustafa Kemal bu konudaki kararlılığını açıklayarak müzakereleri neticelendirmiştir:

1 Esasen hilafetin statüsünün zayıflatılması süreci II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte başlamıştır. Dönemin İslamcılarını da dâhil olmak üzere genel temayül, iç politikada hilafetin birtakım kısıtlamalara maruz bırakılmasını doğurmuştu. Fiilen Tanzimat Fermanı ve Sened-i İttifak'la başlayan bu süreçte gayrimüslimler hilafet kurumu sahasının dışında kalmışlardır. Kanun-ı Esasi'nin 4. maddesiyle hilafetteki bölünme, Halifelik ve padişahlık şeklinde hukukileşmiştir. Bkz. İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasî Görüşleri*, İz Yay, İstanbul 1994, s. 146. Ayrıca Mustafa Kemal'in bu süreçte matbuat âleminde cereyan eden tartışmalara ilişkin değerlendirmesi hakkında bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, s. 286-290.

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, *age*, s. 26-53.

“Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet (ve) saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazulyet olmuşlardı; bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuubahs olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız? meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.” (1934: s. 186).

Esasen saltanat ve hilafetin kaldırılarak “yeni bir devlet” in kurulması fikri Meclis’in açıldığı ilk günlerden itibaren Mustafa Kemal’in zihninde var olan, ancak “efkâr ve temalüyat-ı umumiye”yi gözeterek henüz açıklamadığı bir konudur.³ 1 Kasım 1922 tarihinde sona eren müzakerelerde son söz olarak Mustafa Kemal, saltanat ve hilafetin ayrılmasıyla hilafetin daha sağlam bir düzeye yükseleceğini ve “istinatgâhı Türkiye Devleti olan bir hilafetin” daha güçlü bir konuma erişeceğini söylemiştir. Bununla birlikte Adliye Vekili Seyit Bey’in “Fevka’l hükümet bir makam-ı siyaset değildir” dediği hilafetin, saltanatın kaldırılmasıyla birlikte yetkilerinin ne olacağı konusunda hiçbir açıklık yoktur. Bundan sonra Halifelik kaldırılışına kadar ancak “sözde” bir makam olarak yaklaşık on altı ay varlığını sürdürebilmiştir. 18 Kasım 1922 tarihinde Şer’iye Vekili Mehmet Vehbi, kendi imzasıyla çıkarılan Sultan Vahdettin’in hal fetvasını Meclis’te okumuştur. Bunun için de hilafeti bir tehdit olmaktan çıkararak nüfuzunu ortadan kaldırmak üzere en uygun aday olarak görülen Abdülmecit Efendi Halife seçilmiştir.

Ne var ki bu tercih bile, bundan sonra Halifenin birtakım dünyevi yetkilerinin de olup olmayacağı konusundaki belirsizliğe bağlı olarak bazı sorunların ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Bu konudaki muğlaklık, aslında başlangıçtan itibaren mevcuttur. Halife seçileceği gece yapılan gizli oturumda, Abdülmecit’in Ankara’ya getirilerek devletin başına geçmesini teklif edenler olmuşsa da, “Türk milleti ve onun mümessillerinden mürekkep olan Meclis, kendi mevcudiyetini Halife unvanını taşıyan veya taşıyacak olan bir zatın eline veremezdi ve vermeyecekti[r].” Bunun için, Abdülmecit’ten

3 “Efendiler, Meclise teklif ettiğim mühim bir husus ta, hükümet teşkili meselesiydi. Bu meselenin ve buna dair teklifte bulunmanın, o devir için ne kadar nazik olduğunu takdir buyurursunuz. Hakikat, Osmanlı saltanatının ve Hilafetin münkariz ve mülga olduğunu düşünerek yeni esaslara müstenit, yeni bir devlet kurmaktan ibaret idi. Fakat vaziyeti olduğu gibi telaffuz etmek, maksadın büsbütün ziyasını mucip olabilirdi. Çünkü efkâr ve temayülâti umumiye, henüz padişah ve halifenin mazur mevkiinde bulunduğu merkezinde idi.” Bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-II*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 4.

hilafet makamına oturmadan önce, Halifeliğin neredeyse tüm yetkilerinden vazgeçmiş olduğunu bildiren bir yazılı taahhütname alınmıştır. Bundan sonra artık Halife, Meclisin atadığı bir şahsiyettir. Halifenin siyasi durumu ise rahatsızlık uyandıran bir konu olarak taraftarları ve karşıtlarınca gündemde tutulmuştur. Meclisin tavrı, en azından Cumhuriyet'in ilanına kadar hilafetin korunması yönündedir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra artık hilafetin, yeni devletin ideolojisiyle bağdaşmayacağı daha açık hale gelmiştir. 27 Şubat 1924 tarihli ilk bütçe görüşmelerinde hilafetin yeni devlet içindeki yeriyle ilgili olarak ortaya atılan görüşler de bunu teyit etmektedir.⁴

1 Mart 1924 tarihinde ise Reis-i Cumhur sıfatıyla Mustafa Kemal, milletin dünyevi ve uhrevi saadeti için din işlerinin siyasetten ayrılması gerektiğini açıklamıştır (TBMM ZC, Devre: 2, C. 7: s. 6). 2 Mart 1924 tarihinde toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası İçtimar'ında hilafetin kaldırılmasına yönelik yasa teklifi ciddi tartışmalara yol açmıştır. Ertesi gün, 3 Mart 1924'te Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde iki başlılığa yol açan hilafetin varlığına "Türk milletinin selameti" için son verilmesi hakkındaki yasa teklifi oldukça uzun süren müzakere ve tartışmaların ardından kabul edilmiştir.⁵

Hilafetin kaldırılması, aynı zamanda İslam dünyasının en köklü ve biricik bağı olarak geçmişin yüklerinden kurtulmanın en etkili yoluydu. Ancak bu tercih aynı zamanda İslam dünyasını bir arada tutan en büyük güçten de vazgeçmek demektir. Böylelikle yeni Türkiye, Toynbee (1971: 208)'ye göre Batılılaşmanın önündeki en büyük engelin ortadan kaldırılması karşılığında, "İslam'ın geçmişinden" ve İslam dünyasıyla kurduğu köklü bağlardan vazgeçmiştir:

"Halifeliğin kaldırılmasıyla Türkiye, İslam dünyasının merkezi olmaktan çıkmıştır. Türkiye, İslam'ın manevi önderliğini bırakıp, köşe başını dönüp,

4 Görüşmeler sırasında Manisa Vekili Vasıf [Çınar], Cumhuriyet ilan edildiğinde, Cumhuriyet'in ruhunu ve varlığını tehlikeye atacak olan hilafeti ortadan kaldırmaya gerek görmemekle hata yapıldığını ileri sürerek, "Asırlardan beri bu milletin başına bir belâ olarak yaşayan, sefahat içinde yaşayan, zevk içinde yaşayan bu müessesenin Cumhuriyet'in ilanı sonrasında da yine harekete geçerek eski saltanatı elde etme arzusuna kapıldığını öne sürmüştür. İstanbul Vekili Yusuf [Akçura] da Vasıf [Çınar]'a katılarak "Yarın bizi yıkmak için en matemli zamanımızda düşmanlarla beraber olabilecek bir kurum, yani Hilafeti kendimiz hayat vererek yaşatıyoruz (...) İslâm dininde mevcut olmanın bir esası yalnız tarihi bir ananeyi takib ederek devam eden bir şekli kabul ederek, kendimizi aldatarak hakikati feda etmiyelim, varlığımızı tehlikeye düşürmiyelim ve bu zavallı Türk Milletini tekrar kanlı ihtilaller ve iğtişaş [kanlılık/kaos] karşısında bırakmıyalım" sözleriyle Meclis bütçesinde Hilafetin yeri olmaması gerektiğini savunmuştur. Bkz. *TBMM ZC, Devre: 2, C. 6, s. 415.*

5 Yasa teklifiyle ilgili Meclis müzakereleri hakkında bkz. Hicret K. Toprak, *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 54-65.*

dünyevi bir hükümet kurup Halifeyi sınır dışı edince, Batılılaşmanın nimetlerine karşılık, İslam birliği ve İslam'ın desteğinden vazgeçer olmuştur. Ne olursa olsun Halifelik İslam toplumunun en birleştirici ve İslam'ın geçmişi ile en güçlü bağı sayılmıştır(r)."

Bundan sonra artık İslam dünyasıyla bağlarını koparmış, "din" esas yerine "millet" esasına dayalı ulus devletin varlığı mümkün hale gelmiştir.⁶

Ertesi gün *İleri* gazetesine konuşan İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi [Ülgener] Reis-i Cumhur'un ve Heyet-i Vekile'nin verdiği kararlara tabi olmak gerektiğini söyleyerek bundan böyle hutbelerde de *Halife* yerine *Hükümete* dua edilmesini önermiştir (İleri, 4 Mart 1924). Yaklaşık bir yıl sonra Diyanet İşlerinin ilk reisi Rifat Efendi [Börekçi] ise laiklik hakkında fikrinin ne olduğu sorusuna cevaben din ile dünya işlerinin ayrılmasından daha tabî ve mantıkî hiçbir şey olmadığını söylemiştir: "Din bir emr-i vicdanî ve uhrevîdir. Bunun alâlade dünya işleri gibi çok defa bulaşık ve karışık manzuralarla mümtezc olması onun ulviyet ve ruhaniyetine nakîse verir" (Cumhuriyet, 6 Temmuz 1925).

Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş Kanunu

Hilafetin kaldırıldığı gün aynı zamanda Şer'îye Vekâleti de lağvedilerek onun yerine Diyanet İşleri Başkanlığı ihdas edilmiştir (TBMM ZC, Devre: 2, C. 7: 21).⁷ Şer'îye Vekâletinin kaldırılmasına ilişkin teklifin gerekçesi, dinin ve ordunun siyaset cereyanlarından uzak tutulmasıdır. Vakıflar ise millete intikal etmelidir (TBMM ZC, Devre: 2, C. 7: 21).⁸ Bu kanunla birlikte, "Muamelat-ı nâsa dair olan ahkâmın teşrî' ve infâzı" Türkiye Büyük Millet Meclisine verilirken, "Din-i mübîn-i İslâmın bundan mâ'adâ i'tikâdât ve ibadâta da'ir bütün ahkâm ve mesâlihinin tedvîri ve müessesât-ı dîniyenin idaresi" de Diyanet İşleri Başkanlığının uhdesine teslim edilmiştir (TBMM ZC, Devre: 2, C. 7, s. 22).⁹

6 Krş. Halil İnalçık, "Büyük bir Devrim: hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme," *Doğu Batı*, 1998, S. 3, s. 9-10; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 65; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay, İstanbul 1990, s. 163.

7 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun.

8 "Din ve ordunun siyaset cereyanları ile alakadar olması birçok mehzazî [mahzurları] daidîr [davet eder]. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-ı esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti Teşkilat-ı Esasiyesi'nde zaten muhaddes [sonradan ortaya çıkarılmış] olan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin mevcut olması muvafık olamaz. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir."

9 "Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelat-ı nasa dair ahkâmın teşrî ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup, din-i Mübîn-i İslâm'ın bundan maada itikâdât ve ibadâta dair

Başlangıçta “din işleri” olarak verilen teklif, Zonguldak Vekili Tunalı Hilmi'nin önerisiyle “diyanet işleri” olarak değiştirilmiştir. Bu değişiklik, doğrudan doğruya Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmesi düşünülen görevin sınırları ile ilgilidir. Nitekim din işleri kazaî [yargısal] ve iftaî [fetvayla ilgili] insan ilişkilerine ilişkin her konuyu kapsadığı halde, Diyanet kazaî işleri değil, kanunda da belirtilen “ibadet” ve “itikadat” alanını ifade etmektedir. Esasen tartışmanın temelinde İslam'ın hukuka dayalı geleneksel işlevlerinin bundan böyle söz konusu edilmemesi ve Diyanet'in görev alanının da itikat ve ibadet konularıyla sınırlandırılması meselesi vardır.¹⁰ Böylece Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin hükümet içindeki varlığına son veren kanun, yasama ve yürütme üzerindeki bütün yetkileri ortadan kaldırarak dinî alanı itikat ve ibadetle sınırlandırmıştır. “Şeriatı tenfiz” yetkisi ise her ne kadar Büyük Millet Meclisi'ne verilmiş olsa da uygulama hiçbir zaman bu doğrultuda olmamış, böylece “şeriat hukuku” da aşamalı olarak tasfiye edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığın en önemli gelir kaynaklarını oluşturmuş olan ve geçiş döneminde de Şer'îye Vekâletinin yetkisine verilen vakıfların idaresi de bu son düzenlemeyle birlikte Başbakanlığa devredilmiştir. Böylece artık itikat ve ibadetlerle sınırlandırılmış bir alanda Hükûmetin kararları doğrultusunda icrada bulunan ve saygınlığı ancak simgesel bir sermayeden ibaret olan yeni bir kurum doğmuştur. Bu, hakkındaki tartışmalar günümüze kadar sürüp gelmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı'dır.

3 Mart 1924'te Diyanet İşleri Başkanlığının ihdas edilmesi aslında Türk devlet geleneği ve laik sistem içinde yeni bir dinî düzenleme fikrini ifade etmektedir. Dinin devletten ayrı ve müstakil bir yapı olarak tanzim edilmesi düşüncesine dayanan laiklik, Türkiye örneğinde kısmi müdahalelerle farklı

bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarında bir Diyanet İşleri Başkanlığı makamı tesis edilmiştir.

10 Biga Vekili Samih Rifat [Yalnızgil], din ve diyanet arasındaki kavramsal farklılığa işaret etmiştir: “Efendim Arapça ile fıkıh ile ve ulum-ı hukukiye ile iştiğal etmiş olan zevatça malumdur ki din ile diyanet arasında fıkhi bir fark vardır. Din, kazai, üftai, muamelat-ı nas'a dair olan her şeyi ibadati, ahkâmı ve itikadati camidir. Hâlbuki kazaya dâhil olmayan ahkâmı, üftayı, ibadati, itikadati kendi mana ve mefhumu altında cemedan bir tabir-i fıkhi vardır ki o da diyanettir. Efendim bütün kütüb-i fıkhiye ve İslamiye'de “kazaen ve diyaneten” tabiri müsta'meldir. İmarat ve hükümet manasını cemedan kelimele iktisadiyat, içtimaiyat, inzibat, tedrisat cümlesi dâhildir. Bunların herbiri hükümetin münkasem olduğu şuaбата taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadat, itikadati üftaya ait olan ahkâmdır ki, Umur-ı Diyaniye Risayeti'ne aittir ve Diyanet kelimesi tamamıyla bu manaya mevzudur. Bunun sığa-i nispetle ifade olunup olunmaması caiz olup olmadığına gelince ismi masdardırlar sığa-i nispet haline gelebilirler. Düveli, hükmi gibi kelimeler göstermektedir ki devlet ve hükümet kelimeleri nispet haline intikal edebilir. Binaelenalyh Meclis-i âlimiz diyanet işleri kelimesini kabul edebilir veyahut umur-ı diniye tabirini kabul eder, o başkadır. Yalnız, diyanet kelimesini kast ettiğimiz manayı bütün şumulüyle ifade ettiğinden bunun ipkasımı rica ederim.” *TBMM ZC*, Devre: 2, C. 7, s. 23.

bir şekil almış ve dini devlet gerekliliklerinin hem parçası sayan hem de onu genel yapıdan ayırarak statüsünü tartışılır kılan bu yapı içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na yer vermiştir.

Esasen Cumhuriyet'in kurucu dinamikleri dikkatle takip edildiğinde, dine tanınan statünün her şeyden önce eşitlikçi bir düzende olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Öteden beri Diyanet İşleri söz konusu olduğunda her seferinde gündeme gelen tahkim mi, kontrol mü, icat mı sorularının kaynağı da bu döneme damgasını vuran muğlaklıktan kaynaklanmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık dört ay sonra 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen kanunlar, devletin din alanı için tasarladığı yeni örgütlenme modelini ana hatlarıyla belirlemiştir. Dinin siyasi ve toplumsal ağırlığını ortadan kaldırmak üzere kabul edilen bu kanunların, henüz adı konulmamış olan laikliğin de en temel ve öncül halkalarını oluşturduğu kabul edilmektedir. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin 3 Mart 1924 tarihinde lağvedilerek onun yerine Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığının ihdas edilmesi, yeni devletin İslam'la kuracağı ilişkide geçiş dönemine göre daha net bir tavır alacağını açık bir şekilde göstermiştir. Nitekim aynı gün kabul edilen bir dizi kanunla hilafet kaldırılmış, geleneksel eğitim kurumları arasında yer alan ve ağırlıklı olarak dinî eğitim veren medreseler kapatılmış, vakıfların idaresi daha önce Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı iken; bunun için ayrı bir idare oluşturulmuş, kısa bir süre sonra Şer'îye Mahkemelerine son verilmiş, nihayet 30 Kasım 1925 tarihinde tekke ve zaviyelerin kapatılması da kanunlaştırılarak bütün geleneksel dini kurumlar ve bağlı unsurları devre dışı bırakmış ve İslam'ın bütünüyle devlet kontrolüne girmesi sağlanmıştır.

Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Diyanet İşleri Başkanlığının görev ve yetki alanları kıyaslandığında, her şeyden önce ciddi bir daralmadan söz etmek gerekmektedir. Meclis içinde karar süreçlerine dâhil olan Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin yeni yapıda lağvedilmesi, onun yerine ihdas edilen Diyanet İşleri Başkanlığının da Başbakanlığa bağlanarak siyasetin kontrol ve müdahale alanı içinde tutulması, İslam ve siyaset ilişkisinde bir ayrışmanın gerçekleşmediğini, aksine İslam'ın siyasetin müdahalesine açık ve onun kontrolünde şekillendirileceğini göstermektedir. Öte yandan Anayasa'dan "Devletin dini, İslam'dır." ibaresinin çıkarılmasına kadar din işlerinin (şeriatı tenfiz sorumluluğunun), TBMM'nin görev alanı içinde olduğu kabul edilmiştir (TBMM ZC, Devre: 2, C. 7: 22).¹¹

11 Şer'îye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun.

Bu kabul ilk bakışta Anayasa'da yer alan "Devletin dini, İslam'dır." hükmü gereğince Meclisin "şer'i-şerife" uygun yasaları çıkaracağı biçiminde yorumlanmaya da açıktır. Ancak aksine, Vekâlet döneminde bile Meclis bünyesinde bir "Şer'îye Encümeni" bulundurulduğu ve yasalar yapılırken kimi durumlarda bu encümenin görüşü alındığı halde, bu süre zarfında hayata geçirilen yasaların tamamı Batılı ülkelerin yasalarından aynen tercüme edilerek kabul edilmiş, bunların şeriata uygunluğu konusunda ise herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Öte yandan Milli Mücadele Dönemi'nde daha çok pragmatik gerekçelerle devrede tutulan dinsellik Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren aşamalı olarak devreden çıkarılmış, özellikle kamusal alanın tanziminde dinsel öğeler büsbütün ortadan kaldırılmış ya da yeniden yorumlanarak reforma tabi tutulmuştur. Kaldırılan öğelerin toplumda büsbütün bir kopma ve kırılmaya yol açabileceği öngörüsüyle bu sürecin bazı aşamaları yoklama ve denemelerle yürütülürken, devrimlere konu olan uygulamalarda daha radikal yöntemler izlenmiştir.¹²

Merkezi idareye bağlı olarak kurgulanan Diyanet İşleri Başkanlığının görev ve yetki alanı ise yalnızca itikat ve ibadet alanı ile sınırlandırılmıştır. Özellikle vakıfların "Evkaf Umum Müdürlüğü" adıyla ayrı bir idare altında yapılandırılmasıyla birlikte dinî ve hayrî kurumların gelir kaynakları tümüyle ortadan kaldırılmış; Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesi ise bundan sonra Meclis tarafından yıllık olarak belirlenmiştir.

Ayrıca 8 Haziran 1931 tarih ve 1927 sayılı kanunla, cami ve mescitlerin idaresi Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilmiş; böylece cami görevlilerinin özlük işlemleri de bu Müdürlüğün idaresine geçmiştir. 19 yıl Evkaf Umum Müdürlüğüne bağlı olarak çalışan din görevlisi kadroları 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5634 Sayılı kanunla yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmıştır (Düstur, 3. Tertip, C. 31: 1950-1957).¹³

Diyane İşleri Başkanlığına Yönelik İtirazlar

Diyane İşleri Başkanlığının kuruluş yılları, aynı zamanda devletin laik düzene geçişi bakımından da oldukça kritik yıllardır. Devlet örgütlenmesi

12 Örneğin erkekler için şapka kanunu çıkarılırken kadınların giyim kuşamı konusunda sadece teşvikle yetinilmiştir. Aynı şekilde Türkçe ezan uygulamasında gösterilen ısrar, Türkçe namaz konusunda sergilenmemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, *age*, s. 109-134; 206-210.

13 Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 sayılı Kanında Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun.

içinde dinî/bürokratik bir kurumun ihdas edilmesine karşı ilk itirazların odak noktası “din ve vicdan özgürlüğü” ile “laiklik ilkesine aykırılık” tır. Her ne kadar o yıllarda “Devletin dini, İslam’dır.” maddesi Anayasa’dan çıkartılmamış ve laiklik ilkesi henüz Anayasa’ya girmemiş olsa da devletin laik niteliği Meclis’te konu edilmektedir. Buna karşılık Diyanet İşleri Başkanlığının kamu hizmeti yürütüyor olması ve devletin resmi dininin de “İslam” olması varlığının en önemli gerekçesi olarak gündemde tutulmaktadır.¹⁴ Örneğin 1925 yılı bütçe müzakereleri sırasında Karesi [Balıkesir] Vekili Mehmet Vehbi [Bolak], Diyanet’in varlığına yönelik itirazlara, toplumun neredeyse tamamının Müslüman olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır.¹⁵

Diyanet İşleri Başkanlığının yürüteceği kamusal hizmetin yanı sıra ne gibi roller üstleneceği konusunda da farklı tezler öne sürülmüştür ve bu tartışmalar günümüze kadar sürüp gelmiştir. Tanör (1996)’e göre kuruluş döneminde Diyanet İşlerinin asıl fonksiyonu laikleştirme politikasına “dinsel meşruluk” kazandırarak “dinin kişiselleşmesine” katkıda bulunmaktı. Nitekim ‘ruhani bir otorite’ si olmayan Diyanet İşleri, İslami kurallar önerme yetkisine de sahip değildir.¹⁶

Devletin Diyanet İşleri Reisliği’nden öncelikle dinsel reformlar olmak üzere genel olarak toplumu düzenleyici reformların yaygınlaştırılması için yararlanmış olduğu da açıktır. “Şapka Kanunu,” “Tayyare Cemiyeti’ne

14 Örneğin 18 Eylül 1924 tarihli *Sebilürreşad* mecmuasında yayımlanan “Devletimiz laik-lâdinî midir?” başlıklı yazıda Şer’iye ve Evkaf Vekâletinin birer genel müdürlük olarak yeniden yapılandırılmasının devletin “umur ve mesalih-i diniye” konusundaki sorumluluğunu ortadan kaldırmadığını ve bu şekilde devletin “laik” olamayacağı öne sürülerek ancak Diyanet İşleri Reisinin “cemaat-i İslamiye” tarafından seçildiği ve devletin din işlerine karışmaması halinde laik bir düzenden söz edilebileceği öne sürülmüştür: “Vaka Umur-ı Şer’iye ve Evkaf Vekâleti, müdiriyet-i umumiye kalbedildi; fakat Kuvve-i İcraie Umur-ı Şer’iye ve Evkaftan dolayı Meclise karşı yine mesuldür (...) Diyanet Reisi cemaat-i İslamiye tarafından intihab olunsaydı ve Müslümanları umur-ı diniyeleri hakkında hükümetin hiçbir alakası olmasaydı o vakit laiklik oldu denebilirdi. Bugün umur ve mesalih-i diniyenin yolunda cereyan edip etmediğinden dolayı Meclise ve millete karşı mesul olan hükümettir. Evet, Diyanet Reisinin de mesuliyeti var; fakat o yalnız manevî bir mesuliyettir. Asıl mesuliyet-i siyasiye ve maddiye hükümete aittir. O halde laiklik hükümetin neresindedir?” “Devletimiz laik-lâdinî midir?” *SR*, C. 24, S. 617, 1340 [1924].

15 “Kimse başkası için, ‘niçin Müslüman değilsin,’ ‘niçin mu’tekit değilsin,’ ‘niçin zındıksın,’ ‘niçin hıristiyanın’ demeye selahiyattar değildir. Türkiye’de her fert kendi âleminde, kendi ayininde; asayiş-i umumiye, adab ve kavanin-i umumiye riayet şartıyla serbesttir. Fakat buna mukabil, bir cemiyetin ekseriyet-i azimesi ve belki yüzde doksanbeşi bir din saliki olduğu için o din resmi olarak kabul edilmiş ve bu sebeple Diyanet İşleri Başkanlığı teşkil olunmuştur.” *TBMM ZC*, Devre: 2, C. 14, s. 212.

16 “Diyanet İşleri Başkanlığı, teknik bir kamu hizmeti kuruluşu olarak çalışıyor, rejimin talepleri doğrultusunda dinin kişiselleşmesine katkıda bulunuyordu. Yetkileri sınırlıydı, ruhani bir otoritesi yoktu. İslami kurallar öneremez, teolojik araştırma yapamazdı, dinsel mülk sahibi değildi. Kısacası Diyanet İşleri Başkanlığı, laikleştirme politikasına dinsel meşruluk kazandırma görevi yüklenmişti. Devlet, dinin siyasal ve toplumsal alana karışması olasılığına karşı Diyanet İşleri Başkanlığı’nı kullanmaktaydı.” *Kuruluş Üzerine 10 Konferans*, Der Yay, İstanbul 1996.

yardım edilmesi” ve “Türkçe ezan ve ibadet uygulaması” bunlar arasında zikredilebilir.¹⁷

Öte yandan toplumsal hafızada birleştirici ve meşrulaştırıcı rolünü sürdüren geleneksel değerlerin ortadan kaldırılması ve bunların yerine kurucu değerlerin topluma nüfuz etmesinin uzun bir zaman alacağı öngörülmüş ve paradoksal olarak İslam hem bu yeni değerlerin içselleştirilmesine yardımcı olması hem de süreç içinde toplumu ayakta tutan ve birleştiren fonksiyonunu sürdürmesi için etkili bir araç olarak devrede tutulmuştur (Kara 2008: 28). Kara'ya göre Diyanet İşleri Başkanlığı aynı zamanda, devlet adına ve devletin yönlendirmesiyle belirli bir din yorumunun inşa edilmesine hizmet etmektedir (2008: 78). “Resmi din anlayışı” olarak yorumlanan bu yaklaşımda dinin ya da toplumsal taleplerin belirleyiciliğinden çok, politik manevraların ve siyasal menfaatlerin belirleyiciliği söz konusudur. Bu görüş sahiplerinin çoğunluğuna göre devlet dine karşı mesafelidir ve toplumu da verili dinî hayattan uzaklaştırmak istemektedir. Nitekim 1924 Anayasa'sında kabul edilen “Devletin dinî, İslam'dır.” maddesi 1928 yılında Anayasa'dan çıkarılmış (Düstur, 3. Tertip, C. 9: 1931), 1937 yılında ise laiklik ilkesi Anayasa'ya girmiştir (Düstur, 3. Tertip, C. 18: 1937). Böylece dinin siyaset ve toplum üzerindeki etkisi tamamen ortadan kaldırılmış, “İslam” devletin bir daire-si haline getirilirken; ulema sınıfı da küçük memurlara dönüştürülmüştür (Lewis 2000: 409).

Şüphesiz ki dinin siyasal ve toplumsal hayattan koparılması fikri aynı zamanda devrimlerin temel meselelerinden birisidir.¹⁸ “Laiklik” idealiyle tanımlanan bu temel hedefin uygulamaları, kendine özgü bir içerikle dini, devlet katında denetlenebilir ve kontrol edilebilir bir vasata çekmeye, dinin toplumsal hayattaki yansımalarını ise ortadan kaldırmaya dayanmaktadır. Dinin toplum katındaki ağırlığının ortadan kaldırılmasından doğan boşluk ise pozitivist dünya görüşüyle doldurulmaya çalışılmıştır. Yeni devletin din tanımı ve ideali ise “asrî” ve “millî” bir karakterle açıklanacaktır. Bu amaçla dinî kurumlarda ve ibadetlerde de reform arayışına gidilmiştir.

Nitekim yeni Türkiye'nin laiklik ideali, ilhamını aldığı Batı laikliğinde olduğu gibi dar anlamda yalnızca din-devlet ya da devlet-kilise ayrımı meselesine dayanmamaktadır. Asıl amaç, pozitivist bir devlet ve toplum düzeni

17 Bu konuyla ilgili bkz. Hicret K. Toprak, *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)*, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2017, s. 79-83; 117-121; 177-186.

18 Binnaz Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi,” *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Ed. Ali Yaşar Sarıbay, Ersin Kalaycıoğlu), Beta Yay, İstanbul 1986, s. 360-361.

içinde İslam'ı devletten bağımsız bir çerçeve içine oturtmak değil, onu kişisel vicdan ve mabetle sınırlayarak devletin denetim ve kontrolünde hatta hizmetinde bir kurum haline getirmektir. Laiklik ise bu ideale erişmek için kullanılan bir araç olarak görünmektedir.¹⁹ Bu ideali yansıtan tipik bir örnek olarak dönemin İktisat Müşaviri Ahmet Hamdi Başar, dini toplumsal hayatın dışına atmak yerine “inkılabın emrine vermek” kaydıyla yaşatmayı teklif etmiş olması dikkate değerdir. Başar'a göre camilere alternatif olarak “halkevleri” yapmak yerine camileri “modern halkevleri” olarak kullanmak ve “din sınıfını ortadan kaldırmak” belirlenen hedefe ulaşmak için daha etkili bir yoldur.²⁰ Böylece İslam, devrimlere ayak bağı olduğu ölçüde dönüştürülmeye ve toplumu reformlar lehine ikna etmeye elverişli hale getirilmiş olacaktır.

1 Kasım 1922'de saltanatın,²¹ 3 Mart 1924 tarihinde de hilafetin resmen kaldırılmasından sonra Halife Abdülmecit ve hanedan üyeleri ülke sınırlarının dışına sürülmüş, böylece Osmanlı Hanedanının yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde hiçbir yetki ve sorumluluğu kalmamıştır. Ayrıca *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*'na dayanılarak medreseler kapatılmış; Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin yerine ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliği de Başvekâlet'e bağlanmıştır. Bu kanunların kısa sürede meydana getirdiği değişimi Zekeriya [Sertel] 1925 yılı başında “büyük inkılab”ın başarısı olarak göstermiştir:

“Bir hafta zarfında memleket büyük bir inkılabı şahit olmuş bulunuyordu. Din namına ne kadar müessese varsa hepsi bir haftalık bir zamanda yıkılmış bulunuyordu. Ne Şer'îye ve Evkaf Vekâletleri kalıyor, ne mehakim-i şer'îye ve medreseler yaşayabiliyor, ne de hilafet yerinde kalabiliyordu. Bu yıkma ameliyesi içtimai ve siyasi hayatımızda bir sarsıntı vücuduna getirmekten hali kalmadı. Fakat bu büyük bir ameliyattan çıkan ağır bir hastanın geçirmeye mecbur kaldığı hafif bir hummadan farklı değildi. Daha küçük inkılaplar için dökülen kanlar nazar-ı dikkate alındığı zaman bu muazzam inkılabın ne kadar buhransız ve zararsız meydana geldiği anlaşılabilir” (Sertel 1925: 12).

“Çağın gereklerine uygun” yeni bir toplum düzeni tesis etmeyi amaçlayan genç Cumhuriyet'in seçkinleri, geçmişle kurulan köklü bağları ortadan

19 Hamit Emrah Beriş, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Din-Devlet İlişkileri,” *Türkiye Günlüğü*, 2000, S. 61, s. 31.

20 “Bizde dini cemiyetin dışına atmak değil, bilakis, inkılabın emrine vererek yaşatmak lazımdır. Camileri yıkip, terk edip onların yerine halkevleri yapmak suretiyle hedefimize varamayız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak, oraları modern halk evleri yerine koymak, din sınıfını ortadan kaldırmak, herkesi din ve dünya namına konuşurmak mümkündür.” Bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, AİTİA, Ankara, 1981, s. 43.

21 Bkz. “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuku Hâkimiyet ve Hükümraninin Müessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı” No: 308, *Düstur*, 3. Tertip, 1929, s.152.

kaldırmayı da inkılapların temel hedefleri arasına yerleştirmiştir. Bu bağlamda “geriliği” ve “cehaleti” temsil eden geleneksel yapıların ortadan kaldırılması ve bu değerler dünyasının da belirlenen idealler çerçevesinde yeniden inşa edilmesi istenmiştir. Söz konusu inşa sürecine ket vuran her türlü yönelim ise gayrimeşru ilan edilerek bunlara karşı topyekûn ve kararlı bir mücadeleye yürütülmüştür.²² Böylece devletle toplumu yer yer karşı karşıya getiren gerilim ekseninde, toplumun dinî formasyon, pozisyon ve hassasiyetleri açıkça sorunlu olarak lanse edilmiş ve yine bu gerilim çerçevesinde dinî muhalefet kanalları ıslah, tecziye ve denetim mekanizmalarıyla kontrol ve baskı altına alınarak rejime yönelik her türlü muhalefetin önü kesilmiştir.²³

Vekâletten Reisliğe Geçiş: Güç Kaybı, Kadro ve Bütçe Meseleleri

Diyanet İşleri Başkanlığının ihdasında ortaya çıkan en önemli sorun alanlarından birisi de şüphesiz daha önce Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’ne bağlı bulunan vakıfların gelirlerinden mahrum bırakılmasıdır. Vekâletin kaldırıldığı 3 Mart 1924 tarihinde “bütün evkafın millete intikal etmesi” teklif edilmiş ve çıkarılan kanunla o güne kadar Şer’iye ve Evkaf Vekâletine bağlı bulunan bütün vakıflar Başbakanlığa bağlı ayrı bir “müdiriyyet-i umumiye”ye bağlanmıştır (TBMM ZC, Devre: 2, C. 7: 23).²⁴ Bundan sonra Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesi de Başbakanlık tarafından belirlenmiştir. Bu kanunla vakıfların, vakfedilme şartları dışında kullanılmasının yolu açılmış, aynı zamanda da Diyanet İşleri Başkanlığı daha başlangıçta sıkı sıkıya Başbakanlığa bağlı hale getirilmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’na ayrılan bütçenin yetersizliği sebebiyle yaşanan sıkıntılar TBMM müzakerelerinde çeşitli vesilelerle en çok altı çizilen konulardan birisidir. Örneğin 21 Şubat 1925 tarihinde yapılan bütçe müzakerelerinde bir dönem Şer’iye Vekilliği de yapmış olan Eskişehir Vekili Abdullah Azmi [Torun], Başkanlığın görev alanındaki genişliğe dikkat çekerek kendisine ayrılan bütçeyle bu hizmetleri yürütmesinin mümkün olmadığını ifade etmiş ve yeterli bütçenin ayrılmasını talep etmiştir.²⁵ Aynı gün Karesi

22 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu’da yaptığı bir konuşmada inkılapların gayesinin halkımızı “tamamen çağımıza uygun ve bütün mana ve biçimiyle medeni bir toplum haline ulaştırmak” olduğunu belirten Mustafa Kemal [Atatürk] “bu gerçeği kabul edemeyen zihniyetleri darmadağın etmek zaruridir” sözleriyle inkılapları karşısına alan siyasi ve toplumsal muhalefetin kararlılıkla bastırılacağına işaret etmiştir. Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-II*, TTK, Ankara, s. 223.

23 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, *age*, 193-254.

24 Şer’iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlgasına Da’ir Teklif-i Kanunî.

25 “Makâmın vazifesi Din-i Mübin-i İslâmın itikadât ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihini ru’yet edecektir; bazı müessesat-ı diniyenin idaresine bakmakla beraber- yani milletin itikadâtına, âdâtına

Vekili Mehmet Vehbi [Bolak] da bütün memurlara bir bina tahsis edilmiş olduğu halde Müftülüklere uygun mekânlar tahsis edilmediği için Müftülerin “han köşelerinde ve en pespaye yerlerde” oturduklarını hatırlatmış ve uygun mekânların tahsisini istemiştir.²⁶ Öte yandan Diyanet İşleri Başkanlığının kadro sayısı ve niteliği ile ilgili şikâyetler özellikle bütçe görüşmeleri sırasında hem basın hem de Meclis gündeminde yerini koruyan başlıca konulardan birisi olmuştur.²⁷

Diyanet İşleri Başkanlığının Başbakanlığa bağlanarak bürokrasi içinde örgütlenmesi, özellikle bütçesinin devlet tarafından karşılanması konusunda yöneltilen itirazlar, kurumun statüsüyle ilgili beklenti ve rahatsızlıkları da açığa çıkarmıştır. 17 Nisan 1927 tarihinde Ergani Vekili Kazım [Oral] “din ile dünya esasını birbirinden ayıran Türkiye Cumhuriyeti’nde Diyanet İşleri Başkanlığı’na umumi bütçe içinden pay ayrılmasına itiraz ederek bütçenin doğrudan doğruya “cemaat-i İslamiye”ye terk edilmesini teklif etmiştir (TBMM ZC, Devre: 2, C. 31: 203).²⁸ Benzer şekilde 1933 yılında Arif Oruç tarafından yayımlanan Türkiye Kurtuluş [İşçi ve Çiftçi] Fırkası Programı’nda da Diyanet İşlerinin devlet bütçesinden pay almaması savunulmuştur. Fırka laiklik esasına göre her vatandaşın din hürriyetini kabul

müteallık olan ahkâm-ı İslamiyeyi milletin anlayabileceği derecede bir takım resail neşrederek onlara okutturmak ve onların İslami olan maneviyatını yükseltmek lazım geliyor. Şimdiye kadar, bir seneden beri bu muameleattan hiçbirşey yapılamamıştır. ‘Yapılmıştır’ dersek kendi kendimizi aldatmış oluruz. Bunu yapabilmek için esasen bütçesinde bir karşılık mevcut değildir (...) Madem ki bu müessesesi-i diniye müessesat-ı devlet arasında mevcuttur. Bunun da diğer devair gibi işlemesi lazım gelir. Bittabi bunun işleyebilmesi için bunu işletecek olan bir kuvvete lüzum vardır ki o da tahsisattır.” *TBMM ZC, Devre: 2, C. 14: 211.*

26 “Birçok müftü dairesini bıraktık (...) Müftülerin medreselerde oturmaya hakları yoktur. Çünkü medreseler onlara ait değildir. Medreselerde oturmasınlar. Nerede oturacaktır? Her memurun oturacak yeri vardır. (han köşelerinde oturuyorlar sesleri). Han köşelerinde ve en pespaye yerlerde oturmak ızdırında kalyorlar. Sonra köylü de gelip, bilmem nikâhını soracak, abdestini soracak, namazını soracak. Başka soracak şey yok ya, tasarruf ve münakahat ve müfarakat vesaire Meclis-i aliden geçmediği için onları da onların iş’ar ve işaretine bağlamışlar. Arayıp duracak. Müftü efendinin yanında ya müsevvidi var yahut yok. Odacısı hiç yok, arkasından dolaşıyorlar. Filan dükkânda oturacaklar. Efendiye bulacaklar, bir şey yazacaklar. Bir parça kâğıt ve bir kalem getirin. Bu vaziyet çok fecidir. Onun için rica ederim, boş kalan metropolit haneler, bıraktığımız birçok binalara mukabil bunları verilsin, yerleşsinler. Veyahut münasip binalar tahsis edilsin. Onlar da bizim en hassas bir noktamız olan din işinde temiz bir vaziyette bulunur” *TBMM ZC, Devre: 2, C. 14, s. 215.*

27 Örneğin 1942 yılında dönemin Diyanet İşleri Başkanı Şerafeddin Yalıtıkaya’nın hazırlamış olduğu *Diyanet İşleri Reisliğinin Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında* kanun tasarı hakkında bkz. *BCA*, 30.10.26.151.16.

28 “Efendim; malumdur ki, Türkiye Cumhuriyeti, din ile dünya esasını tefrik etmiştir. Binaenaleyh, Diyanet İşlerine taalluk eden bütçenin umumi bütçe arasında yer bulmasında mana yoktur. Bunu doğrudan doğruya cemaat-i İslamiyeye terketsek daha muvafık olmaz mı?”

etmekte; hükümetin hiçbir din memuruna kendi bütçesinden maaş veremeyeceğini savunmaktadır.²⁹

5 Şubat 1937 tarihinde ise Malatya Vekili İsmet İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nda yapılan değişiklikle "laiklik" ilkesi anayasaya girmiştir. Müzakereler sırasında Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya hükümet adına yaptığı konuşmasında "Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddî hayat ve dünya işine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız." sözleriyle toplumsal hafızaya "din karşıtlığı" olarak yansiyacak olan laiklik politikasını özetlemiştir (TBMM ZC, Devre: 5, C. 16: 61).

Tek artılı yılların bu atmosferi, çok partili yıllara geçiş dönemine kadar devam etmiştir. Çok Partili yıllara geçiş sürecinde ise artık tek partili yıllarda sınır tanımayan bir hızda gerçekleşen devrimlerin gündelik hayatı tersyüz eden yapısı ciddi eleştirilere konu olmuştur.³⁰

1946 yılından itibaren çok partili siyasi hayata geçiş sürecinde tek parti iktidarının laiklik politikalarına karşı çıkan muhalefet grupları seslerini yükseltmeye başlamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı boyunca uygulanan katı ekonomi ve vergi politikalarının da etkisiyle CHP iktidarının toplumsal tabanının giderek zayıfladığı bu süreçte, laiklik politikaları, Partiye yönelik başlıca eleştiri konularından birisi olmuştur.

17 Kasım 1947 tarihinde başlayan ve 4 Aralık 1947 tarihinde sona eren 7. CHP Kurultayı da bu çerçevede tek partili dönemin din politikalarının

29 Arif Oruç, 1929 yılında İstanbul'da Yarın adlı bir mecmua yayınlamaya başlamış, bu mecmua yayın hayatına 1931 yılına kadar devam etmiştir. İrticayı desteklediği iddiasıyla vatana hıyanet suçuyla itham edilen Oruç, Herhangi bir mahkeme karar bulunmaksızın 1933 yılında Bulgaristan'a sürülmüştür. 1933 yılı Mayıs ayında Yarın mecmuasını yeniden yayınlamaya başlayan Oruç'un Türkiye Kurtuluş [İşçi ve Çiftçi] Fırkası Muvakkat Programının 13'üncü maddesi din ve Diyanet konularını ihtiva etmektedir. Buna göre "Maneviyat hususunda fırka bütün manasıyla laikdir." Laikliğin ne şekilde uygulanacağı konusu ise 4 maddede izah edilmiştir. İlgili maddeler hakkında bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, s. 42.

30 Örneğin Ahmet Hamdi Tanpınar, tek partili yıllar boyunca sürdürülen laiklik politikalarının halkı din konusunda cehalete sürüklediğini, "inkılap" ve "ilerleme" maksadıyla gerçekleştirilen reformların ise gerçekte "küçük emr-i vakiler"den ibaret olduğunu, din meselesinin "ihmal" edilmek yerine "kanalize" edilmesinin gerektiğini bir özeleştiri olarak ifade etmiştir. "Hakikat şu ki biz sadece abeste ısrar ettik küçük emr-i vakileri inkılap ve ilerleme sandık (...) Din meselesi ihmal edilmeyecekti, kanalize edilecekti. Biz halkımızı kendi ellerimizle cahil kuvvete teslim ettik. Dini bir cenaze gömme meselesi yaptık. Türkiye Müslümandır, bu hakikati unuttuk. Laikliğimizi ilan ettik fakat laik olmadık. Gizli ate'lik yaptık ve en sersem yani herşeyi tesadüfe bırakarak. Bu suretle münevver köksüz kaldı. Her şeyi yerine yenisini koymadan zedeledik. İşte Halk Partisinin macerası." Bkz. İnci Enginün-Zeynep Kerman, *Günlüklerin İşinde Tanpınar'la Başbaşa*. İstanbul: Dergâh, 2008. Bu konuda ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 143 vd.

eleştirisine sahne olmuş, Kurultay’da laiklik uygulamaları konusunda adeta bir dönemin kapandığının açık işaretleri verilmiştir (Subaşı 2005: 226).³¹

Kongrede Diyanet İşleri Başkanlığı’na tanınan statü, kadro ve bütçe konuları da ele alınmıştır. Örneğin Seyhan [Adana] Vekili Sinan Tekelioğlu Diyanet İşleri Başkanlığı’na tanınan yetkilerin ve dine açılan alanın yetersizliğine de dikkat çekerek Diyanet İşleri Başkanının mevcut koşullarda hiçbir vazife ifa etmeyerek “kolları bağlı” bir şekilde bırakıldığını söylemiştir (CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı: 450). Çorum delegeşi Abdülkadir Güney’e göre de o gün için bir Diyanet İşleri Reisi mevcut olmakla birlikte fonksiyonlarını yerine getirecek araçlara sahip değildir. Kendisine tanınan alan içinde ise yalnızca “inhilal eden müftülük ve imamlıklara eskiden kalmış mahdut kimseleri tayin etmekten başka bir vazife ifa etmemektedir” (CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı: 450). Kayseri Delegeşi Şükrü Nayman ise Diyanet İşlerine yönelik “iktidarsızlık” eleştirilerinin yerinde olmadığını, mevcut durumun kuruma yeterli kaynağın ayrılmamasından ileri geldiğini savunmuştur (CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı: 452). Tartışmaların genişlemesi üzerine Bingöl Vekili Tahsin Banguoğlu, taleplerin din tedrisatı, dinî müesseselerin durumlarının düzeltilmesi ve din adamlarının refaha kavuşturulması üzerine yoğunlaştığını söyleyerek toplumun inançlarının göz ardı edilmemesi ve bu inançlara yönelik ihtiyaçların da karşılanması gerektiğini vurgulamıştır: “Mademki bir dinimiz vardır, bunu öğrenmemiz lazımdır. Mademki mabetlerimiz vardır, bunlara bakacağız (CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı: 454).

Kurultay’da Diyanet İşlerinin özerk bir alan haline getirilmesine yönelik öneriler de dile getirilmiştir. Örneğin Seyhan Vekili Sinan Tekelioğlu, Diyanet’in büsbütün devlet idaresinden çıkarılarak vakıfların başına geçmesini ve din adamı yetiştirmesini teklif etmiş, Diyanet İşleri Başkanlığının varlığını laiklik ilkesiyle bir tezat oluşturduğunu ifade ederek teşkilatın bir devlet kurumu olmaktan çıkarılmasını ve özerk bir statüye kavuşturulmasını istemiştir (CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı: 454).

31 Kurultaya ilişkin bazı gazete başlıkları: “C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün,” “Programın lâiklik maddesi çok sert tartışmalara sebep oldu, bu maddeyi beğenmiyen bazı hatiplerin sözleri şiddetli bir infial havası yarattı,” (*Cumhuriyet* 3 Aralık 1947); “Dünkü Toplantıda Din Hakkında Hararetli Münakaşalar Oldu,” (*Bugün*, 3 Aralık 1947) “Parti kurultayını en heyecanlı toplantısını dün yaptı. Sert tartışmalar, tarziye vermeler, kürsüden indirmeler ve bağırımlarla sabahın saat 9 undan akşamın 9 buçuğuna kadar 12 buçuk saat süren bu toplantıda program tasarılarının müzakeresi bitmiştir (*Akşam*, 3 Aralık 1947).

Sonuç

Neticede tek partili yıllar boyunca dinselliğin yeniden biçimlendirilmeye çalışılmasının devlet ve toplum arasında bir gerilime yol açmış olduğu çok partili yıllara geçiş sürecinde siyaseten kavranacak ve bu konudaki üst siyasette bir değişim ihtiyacının her fırsatta altı çizilecektir. İslam'ın gelenek içinde kabul gören kapsama alanının tek partili dönemde oldukça sert bir şekilde bölümlenerek inanç ve ibadet alanında konuşlandırılan yeni bir tasarımla kamusal ve siyasi hayatın dışına itilmesinin beraberinde getirdiği sorunlarla, toplumun dinsel kaygı ve beklentileri artık siyasi partilerin de göz ardı etmemesi gereken bir boyuta ulaşmıştır. 1945-1950 yılları arasındaki din politikaları böylece yeni rejimin kuruluşundan itibaren ilk defa resmi olarak "dinî inkişaf"ı gerçekleştirecek düzenlemelere sahne olmuştur. Böylece giderek kontrolden çıkması muhtemel bir hareketin hızla toplumsallaşan yapısı kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının devlet içindeki varlığı, konumu ve statüsü de söz konusu düzenlemelerin temel bileşenlerinden birisi olarak gündemde olmuştur. Ne var ki Diyanet İşlerinin bu süreçte elde ettiği kazanımlar kısmî iyileştirmelerden ibarettir.

Kaynakça

- [ATATÜRK], Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934. C. I-II.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. C. I-II-III.
- CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*. Ankara: Ulus Basımevi, 1948.
- Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1341 [1925].
- "Devletimiz laik-lâdinî midir?" *R*, C. 24, S. 617, 1340 (1924).
- ENGİNÜN, İnci - KERMAN Zeynep. *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*. İstanbul: Dergâh, 2008.
- _____, *İleri*, 4 Mart 1340 [1924].
- İNALCIK, Halil. "Büyük bir Devrim: hilafetin kaldırılması ve Laikleşme." *Doğu Batı*, 1998, S. 3.
- JÄSCHKE, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Ankara: Bilgi, 1972.
- KARA, İsmail. *İslamcılığın Siyasî Görüşleri*. İstanbul: İz Yay, 1994.
- _____, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh, 2008.
- KÖKER, Levent. *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim, 1990.
- MARDİN, Şerif. *Din ve İdeoloji*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1969.
- _____, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim, 2012.
- [SERTEL], M. Zekerîya. *Resimli Yıl 1925-1341*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1925.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban. *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*. Ankara: TDV, 1995.
- SUBAŞI, Necdet. "1960 Öncesi İslâmî Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür." *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce -İslamcılık-* İstanbul: İletişim, 2005, s. 217-231.

- TANÖR, Bülent. *Kuruluş Üzerine 10 Konferans*. Der Yay, İstanbul 1996.
- TOPRAK, Hicret K. *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017.
- TOYNBEE, Arnold. *Türkiye*. İstanbul: Yöneliş, 1971.
- TUNAYA, Tank Zafer. *İslamcılık Akımı*. İstanbul: Simavi, 1991.
- TUNÇAY, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2010.